

UDK:159.9(575.1)

Alisher SHARIPOV,

Navoiy davlat pedagogika instituti pedagogika va psixologiya kafedrasida tadqiqotchisi

Qarshi davlat universiteti professori, psix.f.d. A.Jabborov taqrizi ostida

YOSHLARDA IRODAVIYLIKNI TARBIALASHDA XALQ OG'ZAKI IJODINING O'RNI

Аннотация

Maqolada o'smirlarda irodaviy sifatlarni kamol toptirishda folklor janrlari, xususan, doston, rivoyat, maqollarning muhim estetik ta'siri misollar vositasida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Iroda, qat'iyat, sabr, vatanparvarlik, xalq dostonlari, tarixiy rivoyat, maqol, o'smirlik.

РОЛЬ НАРОДНОГО УСТНОГО ТВОРЧЕСТВА В ВОСПИТАНИИ ВОЛЕВОСТИ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье на примерах раскрывается важное эстетическое влияние фольклорных жанров, в частности былин, повестей и пословиц, на развитие волевых качеств у подростков.

Ключевые слова: Воля, решительность, терпение, патриотизм, народные сказки, историческое повествование, пословица, подростковый возраст.

THE ROLE OF FOLK ORAL CREATION IN EDUCATING WILLOWNESS IN YOUNG PEOPLE

Annotation

The article reveals the important aesthetic effect of folklore genres, especially epics, narratives, and proverbs, in the development of voluntary qualities in adolescents through examples.

Key words: Will, determination, patience, patriotism, folk tales, historical narrative, proverb, adolescence.

Kirish. O'zbek xalq og'zaki ijodi nihoyatda boy ma'naviy ildizlariga ega. U o'z ichiga ko'plab rang-barang janrlarni qamrab olib, har bir janrning inson hayotida, ma'naviy kamolotidagi o'rni, ta'sir kuchi nihoyatda muhim. Asrdan-asrga o'tib, rivojlanib, sayqal topib kelayotgan o'zbek folklori o'zbek oilalarida farzand tarbiyasida har doim muhim tarbiya vositasi sanalgan. Xususan, bolaning endi dunyoga kelishidan tortib alallari vositasida uning shaxsiyatida turli insoniylik sifatlari singdirishga harakat qilingan. Yosh davrlariga munosib ravishda maktabgacha, kichik maktab davri, o'rta va katta maktab davriga oid turli folklor janrlari tizimli ravishda bola shaxsiyatida sabr, iroda, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, to'g'rilik, mardlik singari fazilatlarini shakllantirishda muhim o'rin tutgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixologiya fanida irodani o'rganish turli ilmiy metodologik asosda qurilgan holda ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida amalga oshirib kelinmoqda. Mutafakkirlarimiz Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino va Alisher Navoiyning asarlarida, Amir Temur tuzuklari va boshqa qator allomalarning komil inson to'g'risidagi ta'limotlarida iroda insonning oliy fazilatlaridan biri sifatida baholangan.

Iroda kategoriyasining falsafiy masalalarini dastlab antik davr namoyondalari, ijtimoiy taraqqiyotning keyingi davrlariga kelib I. Kant, B. Spinoza, T. Gobs, G. Gegel, U. Jeyms, N. Ax, V. Vundt, K. Levin, Y. Kul, A. Shopengauer, A. Kollinz, E. Meyman kabi qator yetuk faylasuf olimlar o'rganganlar. Rossiya psixologiyasining izlanishlarida irodani motivatsiya muammosi bilan bog'lab o'rganishga ko'proq ahamiyat berilgan. Bunday nazariyalar qatoriga D.N. Uznadze va uning izdoshlari Sh.N. Chxartishvili, Sh.A. Nadirashvilarning irodaga oid ta'limotlarini kiritish mumkin. S.L. Rubinshteyn, K.N. Kornilov, I.M. Sechenov, P.V. Simonov, G.I. Chelpanov, A.F. Lazurskiy, D.N. Ushakov, V.I. Selivanov, YE.P. Ilin, A.N. Leontyev, V.A. Ivannikovlar6

iroda muammosini o'rgangan olimlar sifatida psixologiya tarixida munosib o'rin egallaydilar.

M.V. Chumakov, L.Y. Ivanov, YE.K. Feshenko, A.I. Visotskiy, A.V. Bikov, D.Y. Jixarev, A.V. Belousov, V.G. Saxarova, S.M. Shingayev, A.E. Pasnichenko, E.G. Shirayeva, I.A. Doronina, N.P. Gavriluk, N.Z. Bikmuxametova, Y.N. Kolomsev, O.A. Shamshikova, A.I. Makarova, N.B. Stambulova, M.A. Basin, L.A. Belozorova7 va boshqa tadqiqotchilar turli taraqqiyot bosqichidagi shaxslarning irodaviy sifatlari psixodiagnostikasi va psixokorreksiya qilish muammolari doirasida izlanish olib borganlar.

O'zbekistonda shaxs irodasi va uni o'stirish, tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash muammolari psixologik tadqiqot sifatida dastlab V.A. Tokareva, P.P. Zimin, P. Ivanovlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa, keyingi yillarda M.G. Davletshin, B. Qodirov, E. G'oziyev, V. Karimova, G'. Shoumarov, Z. Nishonova, Z. Ibodullayev, I. Xayriyev va boshqa qator psixolog olimlarning darsliklari, o'quv qo'llanma va monografiyalarda iroda tushunchasi, uni inson xulqida tarkib topishining o'ziga xos xususiyatlari psixologik nuqtai nazardan yoritib berilgan. Tadqiqotchi J. Iskenderov pedagogika kolleji o'quvchilarining xarakterida intellektual va irodaviy xususiyatlarning o'ziga xos jihatlari o'rgangan.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarda yoshlarda irodaviylikni tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining o'rni haqida yetarli darajada e'tibor qaratilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, o'zbek folklori xilma-xil janrlardan tarkib topgan og'zaki so'z san'ati bo'lib, o'zbek xalqining dunyoqarashi, badiiy zavqi, ijodiy salohiyati, simpatiya va antipatiyasi, orzu va intilishlarini aks ettiradi[1]. Shu nuqtai nazardan qaralganda, o'zbek xalq og'zaki ijodi:

birinchidan, har bir xalqning boy ma'naviy turmush tarzini o'zida aks ettiruvchi noyob xazina;

ikkinchidan, xalqning uzoq yillik tarixiy hayoti singdirilgan ma'naviy ko'zgu;

uchinchidan, badiiy qimmatga ega, tafakkur va bilim manbai;

to'rtinchidan, yoshlar tarbiyasida muhim tarbiya vositasidir.

Folklor janrlari orasida muhim o'rin tutgan, yirik janr – dostonlarda bosh qahramonlar sajiyasidagi yurtparvarlik, jasorat, sabr, iroda, mardlik singari sifatlar asar syujetidagi muhim voqealar liniyasi yordamida jonli, haqqoniy tasvirlab beriladi. Bu o'z navbatida kitobxon shaxsiyatida bu kabi va boshqa jihatlari in'ikosida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, "psixologiyada iroda sifatleri qatoriga maqsadga intilish, o'zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-toqat, qat'iylik, botirlik, intizomlilik, sabotlilik, mustaqillik, mardlik va boshqalar kiritiladi"[2]. Xususan, "Alpomish" dostonidagi Alpomish, Qorajon, Barchin singari qahramonlar harakatida shu fazilatlar yaqqol bo'y ko'rsatadi, iroda mustahkamligi, mushkul vaziyatlarda ham qat'iyatni saqlash va matonat ko'rsatish ko'zga tashlanadi. Dostonda Boysarining qalmoqlar yurtiga safaridan so'ng Surxayl kampirning o'g'illari alplarning uning qizi Barchinni so'rab ostonasiga kelishi va do'q-po'pisalaridan butun ahli ayonlari Boysariga malomat qilib, uning qiyin ahvolda qolgan bir vaziyatda yosh bo'lishiga qaramasdan o'zida iroda va g'ayrat topa olgan Barchinning jasorati ko'pgina o'smir yoshidagilar uchun haqiqiy ibrat bo'la oladi:

Xafa qilma, ota, menday qizingdi,
Qo'ya ber alplarga mening o'zimdi.
Qalmoqlarga javob bermog'im darkor,
Xafa bo'lsang, mening ko'nglim buzilar,
Ul alplarga men bo'larman barobar,
Xafa bo'lma, ota, o'zingma boshqar,
Jazosini ko'rib ketsin qalmoklar[3].

Barchinning jasorati, iroda kuchi uning qalmoqlarga qarata mardona turishda, ularni kurashda yengishi va Alpomishning yetib kelib, o'zi uchun bo'ladigan musoboqada qatnashishi uchun qalmoqlardan olti oy muhlat so'rashida ham yorqin namoyon bo'ladi. Barchin – irodali qahramon. Alpomish qalmoqlar yurtiga yetib kelganida ham darrov unga rozilik bildirmay, hamma umid bilan kutayotgan alplar singari to'rt shartdan iborat musoboqada ishtirok etishini talab qiladi.

Barchinning Qo'ng'iroq yurtiga yuborgan maktubini olgan Alpomish avval ikkilanib qoladi, buni ko'rgan singlisi Qaldirg'ochoyim akasini irodasi sustlikda ayblaydi:

Mard yigitning yori talash bo'lami,
Er yigitning yorin qalmoq olami,
Barchin checham talash bo'lib kolami,
Senday beklar bul bexabar turami?![4]

Bu kabi dadil chorlov Alpomishni birdan sergaklantiradi, uning qat'iyatini oshiradi va irodasini mustahkamlaydi. Shundan so'ng dushman yurtiga dadil yo'l olishi, o'z yurtdoshi sha'nini himoya qilish uchun qalmoqlar qatori jangga kirishi va jasorat bilan birin-ketin dushmanlarini mag'lub etishida asosiy omil bo'ladi. Ma'lumki, "odamning biron foydali ishni bajarishiga yo'l qo'yuvchi yoki keraksiz ishni bajarishga yo'naltiruvchi ruhiy holati, mayli, kayfiyati, tilagi ichki to'siq deyiladi. Shaxs o'z oldida turgan zarur ishni qilish, qo'yilgan maqsadiga erishish uchun bunday emotsional-hissiy holatlarni yengishi lozim"[5]. Dostonda bosh qahramonga bu turtki singlisi tomonidan beriladi. Alpomish va Barchin xarakteridagi qiyin vaziyatda ham irodali bo'lishga intilish, har qanday qiyinchilikni sabr va matonat bilan yengish kabilar o'smir yoshlarimiz tarbiyasi uchun muhim vosita bo'la oladi.

Rivoyat o'zining qadimiyligi, xalq orasida keng tarqalgan folklor janri sifatida alohida ajralib turadi. Tarixiy rivoyatlarda ma'lum tarixiy shaxslarning jasorati, fidokorligi va mardligi aks ettirilishi barobarida yoshlarimizga ham tarixdan saboq berish, ham ularni ajdodlarimiz g'oyalari asosida komil inson etib tarbiyalash imkonini beradi. Xususan,

xalq orasida keng tarqalgan "To'maris" rivoyati fikrimizning isbotidir. "To'maris rivoyatda jangovorlik, elatparvarlik, zo'r kuch va qudrat, to'g'rilik, do'stlik, adolatparvarlik, tadbirkorlikning obrazli ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. U – yuksak axloq, pokiza qalb, mustahkam iroda egasi"[6]. Chindan ham, rivoyatda dushmanga qarshi qaqshatqich kurashi, yagona o'g'lining dushman qo'lida qolib, mahv etilishi ham uning irodasini sindira olmagan, xalq himoyasi uchun har qanday vaziyatda mardonavor tura olishi va alaloqibat dushmanlarini yer tishlatishi uning yuksak irodali ayol ekanligini yaqqol dalillaydi.

Shuningdek, Shiroq bilan bog'liq rivoyatda ham qahramonning dushmani hiyla yo'li bilan yengish va o'z navbatida yurtini ulardan qutqarish uchun har qanday qiyinchilikdan tap tortmagani, o'ziga jismoniy zarar berib bo'lsa-da, dushman qatori bir necha muddat ochlik va qiyinchilikka sabr qilishi hamda dushman jazolashi muqarrarligini chuqur anglashiga qaramasdan o'z maqsadidan, yurt himoyasidan chekinmagani kitobxonni har qanday mushkulotga sabr, matonat va chidam bilan yondashishga undaydi.

Tahlil va natijalar. Yoshlar irodasini mustahkamlashda, turli vaziyatda qat'iyatli va sabrli bo'lishlarini ta'minlashda maqollarning o'rni beqiyodir. Xalq orasida "otalar so'zi" nomi bilan mashhur bu janrning qisqa, lo'nda, umumlashma xulosalardan iboratligi – uning kundalik xalq hayotida tez-tez istifoda etilishi va o'tkir ta'sir kuchida ham ravshan aks etadi. "Maqol xalq hayoti, orzu-intilishlari va dunyoqarashini ko'p asrlik tajribalarida sinovdan o'tkazib aks ettirishi tufayli kundalik turmushimizda katta g'oyaviy-tarbiyaviy rol o'ynaydi"[7]. Matonatli bo'lish, har qanday mushkulot oldida irodali bo'lish, g'am kelganda sabr qilish singari g'oyalar targ'ibiga bag'ishlangan maqollar tushkunlik girdobiga tushgan 11-15 yoshli o'smirlar uchun muhim turtki bo'lishi, tabiiy. O'zbek xalq maqollari orasida bir, ikki, uch va to'rt misrali maqollar keng tarqalgan bo'lib, qisqa (bir, ikki misrali) maqollarda ifoda lo'nda, ta'sir kuchi shiddatli bo'lib, to'rt misrali maqollar badiiy mukammal, ifoda puxta, ularda masalaga batafsil to'xtalinaldi. "O'zbek xalq maqollari" to'plamida sabr-qanoat va sabrsizlik, iroda, qat'iyat, matonat fazilatlariga keng misollar keltirilgan[8]. Ularda irodali, sabrli bo'lishning mukofoti ta'kidlansa, irodasizlik va matonatsizlikning ayancli oqibatlariga urg'u beriladi. "Bir bo'lgan ikki bo'lmay qolmas, Ikki bo'lgan uch bo'lmay qolmas, Uch bo'lgan doim bo'lmay qolmas", "Bir yomonning bir yaxshisi bor", "Boriga rozi bo'l, yo'g'iga sabr qil", "Gulchi bir gulni o'stirguncha, Yuz tikan zahrini tortadi", "Yeyuviga chidasang, to'y qil, O'luviga chidasang, qo'y qil", "Suro tagi – sariq oltin, Sabr bilan chiqar oting", "Sabrli qul murodiga yetar", "Salobatli bo'lma, sabotli bo'l", "Toqat qilsang, tog' egilar, Sabr qilsang, bog' egilar", "Qanoat – qizil oltin" singari maqollar o'smirlarni qiyinchilik kelganda taslim bo'lmasdan matonat bilan chidashga, sabr qilishga, irodali bo'lishga, mashaqqatlarga qarshi dadil harakatda bo'lishga undaydi.

Xulosa va takliflar. O'zbek xalq og'zaki ijodi janrlari xalqona ohangga boyligi, badiiy-estetik kuchi bilan o'smir yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun, 5-9 sinf adabiyot darsliklarida folklor janrlari tadrijiy tarzda kiritilgan bo'lib, dastlab ertak, rivoyat, masal, xalq qo'shiqlari, maqol, topishmoq singari kichik va o'rta janrlar, 7-11 sinflarda esa ular qatorida xalq dostonlari asosida yoshlarda irodaviy sifatlarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Folklor janrlarining o'smir tarbiyasidagi o'rni ga e'tibor qaratilsa, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

xalq dostonlari qahramonlari shaxsiyatidagi mardlik, matonat, irodaviylik sifatleri o'smir yoshlar uchun yaqqol namuna bo'lib xizmat qiladi, yoshlar bevosita o'zlari sevgan qahramonlardan ibrat oladi, ularga taqlid qiladi;

tarixiy rivoyatlardagi tarixiy shaxslarning qahramonona harakatlari yoshlarni har qanday qiyinchilikda matonatli va sabrli bo'lishga undaydi;

xalq maqollarining ixcham ifoda uslubi, shiddatkor ta'siri o'smirlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etib, kundalik muntazam eshitib borilgan maqollar yoshlarni irodali etib tarbiyalashning muhim vositasi hisoblanadi.

Shuningdek, oilada ota-onaning farzand tarbiyasida folklor janrlariga muntazam murojaat qilishi ham yoshlarda vatanparvarlik, mehnatsevarlik, to'g'rilik, adolat, mardlik, jasorat singari insoniy fazilatlar qatorida iroda, sabr, matonat kabi xislatlarni kamol toptirishda muhim samara berishi shubhasizdir.

ADABIYOTLAR

1. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоков Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: Ўқитувчи, 1990. –Б.4
2. Хайриев И. Ирода психологияси. Т.: Фан, 2010. –Б.128.
3. Алпомиш. Ўзбек халқ достони. Т.: Шарқ, 1998. –Б.62.
4. Ўша манба. –Б. 74.
5. Хайриев И. Ирода психологияси. Т.: Фан, 2010. –Б.110.
6. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. Иккинчи том. Т.: Фан, 1989. –Б. 35
7. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоков Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: Ўқитувчи, 1990. –Б.93
8. O'zbek xalq maqollari. T.:Sharq, 2005. –B. 215-223.